

Exilová literatura na hranici vědy a umění

ANTONÍN KRATOCHVIL

Zhroucení komunismu v ČSR od ekonomiky, ideologie až po humanitní oblasti zasáhlo hluboce i do naší exilové kultury. Mnozí z nás – a bylo lhostejno, zda pracovali v rozhlasových stanicích s anténami obrácenými na východ či na univerzitách v USA nebo v Evropě – byli pozváni k přednáškám na Masarykově univerzitě, Univerzitě Karlově nebo např. na Pedagogické fakultě v Olomouci, a především v Plzni. Já měl zprvu dva úvazky v Brně a v Plzni, kde přednámším dodnes exilovou a vězeňskou literaturu. Jestliže během let počet hostujících docentů ubýval, bylo to způsobeno zdravotními problémy, časovým zaneprázdněním či finanční situací (Kratochvil 1993–98).

Česká exilová literatura se štěpí do dvou namnoze protichůdných období: první období by se dalo ohraničit léty 1948 až po dobu doznívajícího pražského jara 1968–69. Toto období bylo – až na několik v podstatě okrajových polemik – po stránce literárněkritické jednotné. Situace se změnila po otevření hranic v roce 1968. Do exilu přišli jak bývalí političtí vězni, tak i exkomunisté. Umělecká tvorba navazovala na tradici první republiky, ale na knižním trhu se objevily i nové, namnoze experimentální práce. Jestliže dnes vyšla řada informačních i analytických studií, ať již z oblasti poezie či prózy, nebo náboženských meditací, zůstávala stále opomíjena oblast esejistiky. V časovém omezení patnácti minut se pokusím o dva profily výrazných literárních esejistů a filozofů: prof. Karla Máchy a Jana Čepa. Mácha se narodil 2. ledna 1931 v Dírné u Soběslavi. V době doznívání pražského jara byl děkanem fakulty sociálních věd a publicistiky UK. Na podzim 1969 se vzdal svého úřadu a byl zbaven akademického postavení. V půli sedmdesátých let odchází Karel Mácha do exilu.

I.

Dominující osobností byl ovšem i v oblasti esejistiky Jan Čep. Narodil se 31. prosince 1902 v chalupnické rodině v Myslechovicích u Litovle a zemřel po delší chorobě 25. ledna 1974 v Paříži. Čepova tvorba v exilu byla především

tvorbou esejistickou. První knihou vydanou v exilu byl sice prozaický triptych *Cikáni*, kde dominovala próza Klára Bendová, která znamenala určité vyvrcholení Čepovy novelistické tvorby. Je to snad všední tragédie, jakých se u nás, a nejen u nás, událo na sta, když k nám v roce 1945, především na Moravu, přišly trestné jednotky maršála Malinovského, a přece ne obyčejný příběh. Klára Bendová byla příliš krásná, a proto její oběť nemohla být sine sanquine – její smrt nemohla být všední. Novela je obrazem čistého, realistického pohledu do neklidných a mnohdy i tragických okamžiků. Třetí novela je rozčleněna na dvě části a má na rozdíl od obou předchozích řadu autobiografických rysů. Zde Čep nezastírá svůj sklon k esejistickému fenoménu. „Je monologem štvance-exulanta, který vládí s sebou stále svůj trpký osud; hodina jeho pouti není zaznamenána v řádu času, neboť v noční Paříži či v Mnichově za svítání není již tma, ale není ještě ani světlo. Kdo miluje Jana Čepa, pro toho je tato próza chlebem silných i bolesti vlastního snu před rozbřeskem jitra.“ Tento citát z mého bibliofilu (Kratochvíl 1952) je zrcadlem, ve kterém jsem viděl na tvářích kolegů z rozhlasu stejné pohnutí, které mi stahovalo dech. Knihou *Cikáni* (Čep 1953) se stal Čep magnetem pro lidi, kterým se bránit neuměl. Jeden z teoretiků to charakterizoval jako rys uvědomělého subjektivismu odrážejícího se v kompozičním řešení. Vedle *Cikánů* vydal Čep knižně ještě drobnou prózu nazvanou *Květnové dni* se stejnou tragickou tematikou. Pro doplnění literárních profilů Čepa z jeho exilového období je nutno uvést Čepovu jedinou prózu s kultivovaným humorem *Tři pocestní*, kterou jsem otiskl v první antologii exilové prózy *Peníz exulantův* (Kratochvíl, ed. 1956).

Esejistická díla Jana Čepa jsou až integrálně umělecky zpracované úvahy, mnohdy i rozpravy o humanitních, filozofických, estetických i uměleckých otázkách a problémech dneška a nedávné minulosti. Poznámky i dohady, že Čep se zde držel formulace starého filologa Františka Trávníčka (1952), že „essay (esej) byl původně pokus, přenesená písemná rozprava a zvláštní literární útvar“, ovšem zdaleka neodpovídá Čepově esejistice. Jan Čep vydal celkem sedm knih esejů v edici *Vigilie* v Křesťanské akademii v Římě. Výjimku tvořily pouze *Samomluvy a rozhovory* vydané Českou kulturní radou v edici *Sklizeň svobodné tvorby* v Lundu ve Švédsku (Čep 1959).

Tato kniha, která byla v soutěži Kulturní rady a Křesťanské akademie vysoce oceněna, zrcadlí vyspělost, brilantnost a Čepovu hlubokou humanitu. Jan Čep v doslovu píše:

Tyto úvahy jsem napsal z vnitřní potřeby, ale také z vnější nutnosti. Jsou organickým pokračováním textů, které uveřejnila Křesťanská akademie

v Římě pod titulem *O lidský svět*. Jenomže tentokrát jsou to texty vybrané a často i krácené a zahrnují období pěti šesti let především rozhlasového vysílání. Ani při této redakci svých rozhlasových úvah se nemohl autor vyhnout formulacím příliš kusým. Doufá však, že se mu občas podařilo vyjádřit, co měl sám na srdci a co najde ozvěnu u lidí, kteří žijí nejenom ve vyhnanství cizím, ale i ve vyhnanství domácím.

Ještě tohle: autor těchto textů nestudoval soustavně žádnou filozofii. Pokládá se sám především za básníka. Co by mohlo znít v jeho větech jako filozofie nebo dokonce teologie, nutno přičíst tomu vnímání skutečnosti, kterému se říká intuice – i když je často podepřeno – vědomky nebo nevědomky – pozitivním studiem lidské myšlenky a lidských dějin.

(Čep 1959: 118)

Dr. Alexandr Heidler (Otec Křišťan) stejně jako např. prof. Otakar Odložilík a další se po prostudování Čepových úvah shodli, že Čep je klasickým příkladem křesťanského existencialismu, jak jej hlásali Nikolaj Alexandrovič Berdajev (1874–1948), Maurice Blondel (1861–1949), případně Gabriel Marcel (1889–1973). Ke Karlu Jaspersovi měl Čep určité výhrady. Řekl mi jednou v RFE: „Nemám rád psychiatry.“

Vedle dvou knih vydaných Čepem ještě doma – *Básník a jeho inspirační zdroje* (Praha 1940) a významné sbírky esejů *Rozptýlené paprsky* (Dominikánská edice Krystal, Olomouc 1946) – napsal Čep několik esejistických úvah do *Nového života* (Řím) a několika dalších listů. Knižně vycházely Čepovy eseje v Křesťanské akademii v Římě (Accademia Cristiana Cecoslovacca, později, když si Slovinci vytvořili svůj ústav, bylo označení Cecoslovacca vypuštěno. Dnešní česká Křesťanská akademie v Římě má sídlo v Nepomucenu, papežské univerzitní koleji, kde je také redakce *Nového života*). V úvodu k první esejistické Čepově knize napsané v exilu *O lidský svět* autor zdůrazňuje: „Nebudou zatím moci číst tyto úvahy ti, kterým byly adresovány, místo kterých jsem se snažil myslet nahlas. Doufám však, že i moji čtenáři v exilu najdou na těchto stránkách ozvěnu vlastních úzkostí a nadějí, že zůstanou pro budoucnost svědectvím těchto tragických časů“ (Čep 1953a). Úvod je datován: V únoru 1953. Tedy v době, kdy komunistická justice „realizovala“ dva monstrprocesy s českými spisovateli (viz Kratochvil 1997). První esej končí slovy: „Uslyšíte, jak kolem vás plyne čas, čas, který už odplavil tolik osudů, podemlel a pohřbil tolik babylonských věží. Jezdec, který už vyhodil ze sedla tolik zvrácených ctižádostí a plánů. Čas, nástroj Boží spravedlnosti. Přátelé, začněte tím, že budete v tichu naslouchat jeho toku, který už nezadržitelně hloubí hrob i vašim nyní-“

ším tyranům.“ *O lidský svět* je kniha, která byla nejčastěji propašována přes síť minových polí a ostnatých drátů.

Druhou esejistickou knihou vydanou po pětileté přestávce byly *Malé řeči sváteční* s obálkou Miroslava Šaška, vydanou rovněž Křesťanskou akademií v Římě v literární edici *Vigilie*. Kniha obsahuje dvě úvahy vánoční, jednu silvestrovskou, dvě novoroční, čtyři velikonoční a jednu svatodušní čili esej letnicový. Čep doplnil knihu ještě esejem o sv. Václavu a závěr tvoří zamyšlení nad svátkem Všech svatých a Dušiček. V závěru Jan Čep píše: „Nemůžeme se zejména ubránit pomyslením na ty [...], kteří byli v posledních letech sundáni z šibenic a hozeni do neznámých děr. Lhali bychom, kdybychom tvrdili, že na ně myslíme ve všech chvílích svého života, ale zároveň si uvědomujeme, že vzduch, který denně dýcháme, by byl jiný, kdyby nebylo těchto mrtvých“ (Čep 1959a). Stejný rok vydání 1959 má i zmíněná již kniha *Samohlasy a rozhovory*.

V roce 1965 vychází v Římě nejrozsáhlejší Čepova esejistická kniha *Poutník na zemi* s podtitulem *Post hoc exilium* (Čep 1965). Jan Čep k této knize připojil ještě Útržky z deníku. Jsou to poznámky z války, ale hlavní část tvoří exilové záznamy. V úvodu k *Poutníku na zemi* Čep píše:

Přísící člověk může mít občas pocit, že tohleto už jednou řekl, ale najednou ucítí potřebu říci to ještě jednou, třeba v poněkud jiné souvislosti. Někdy se mu naopak stává, že čte-li po sobě vlastní text po delší době, pomyslí si: Tohleto že jsem napsal já? Takhle jsem tenkrát myslel a cítil? – Ano, ještě si na to vzpomíná, ale že už to necítí, i když uznává, že je to stále pravda. Za nějaký čas se znovu vrací k polozapomenuté zkušenosti s novým aktuálním přízvukem, být přemístěným do perspektivy více změněné. Stárnoucí člověk vidí jinak svoje dětství, než když je doopravdy prožíval, ačkoliv mu jde stále vstříc. Ví, že se setká s chlapcem, kterým byl kdysi, v onom posledním setkání, na které myslí čím dál tím víc, a s rostoucí závratí. Teprve tváří tvář Jsoucnosti věčně uvidí sám sebe a ty, kteří ho předešli nebo kteří zůstávají za ním v čase, v jejich pravé podobě a cítí se jim blíže než kdykoli jindy. Credo Domine.

(Čep 1965: 5–6)

Knihu *Poutník na zemi* zakončil Čep Modlitbou. Není to modlitba v pravém smyslu slova, ale je to brilantní esej.

Po Čepově smrti v lednu 1974 vydává ještě Křesťanská akademie autobiografický esej *Sestra úzkost* (Čep 1975). Čep jej psal původně francouzsky a byl asi určen pro francouzské přátele Jana Čepa. Překlad je anonymní, ale domní-

vám se, že na něm spolupracoval dr. Lev Gruber, Čepův přítel, který brilantně ovládal francouzský jazyk. Na můj přímý dotaz mi to nepotvrdil, ale ani nevrátil. Obálku a grafickou úpravu provedl opět Miroslav Šašek.

Sestru úzkost psal Čep v letech 1964 až 1965, svou autobiografickou zповěd neukončil, neboť zanedlouho ranila ho mozková mrtvice. Čep ji překonal, ale následky zůstaly – potíže v řeči a ochrnutí pravé ruky a nohy. Čepovo utrpení skončilo v lednu 1974.

V dodatcích této knihy se Čep vyznává: „Celá Francie se stala mou druhou vlastí už od mé první návštěvy v roce 1928, vlastí v záloze, která se na tu první vrstvila, ji doplňovala a s ní se prostupovala, ale ani tehdy bych nebyval dovedl zůstat na celý život bez naděje na návrat.“

II.

Nyní se pokusím obrátit pozornost do zcela jiné oblasti exilové esejistiky – do oblasti filozofického eseje – a vrátím se ke jménu prof. Karla Máchy, o kterém jsem se zmínil na počátku této úvahy. Jestliže Čep byl ve své rozhlasové esejistice omezován časem a mnohdy i zoufalstvím nad řáděním rušiček při svých projevech, o uměleckou náplň se staral již svým střídavým přístupem k rozhlasu. Vyhýbal se zbytečným cizím slovům a snažil se být srozumitelným pro každého posluchače. To se mu dařilo, konečně rušičky totalitního režimu nezasáhly všechny oblasti republiky.

Prof. Karel Mácha, kterého si starší z nás pamatují ještě z Masarykovy a později Karlovy univerzity, tyto problémy neměl. Všechny jeho eseje byly určeny pro knižní produkci. Karel Mácha je především filozof, a proto rozbor jeho esejů je snadnější. Člověk si musí brát jiná měřítka a jinou hodnotící kritickou koncepci a není lehké přejít od Čepových esejů k Máchovu esejistickému světu. Velká umělecká díla, napsal kdysi Nietzsche, „mají v sobě prvek tajemství, jež nemůže být nikdy vysvětleno“. Používám této paralely k úvaze o podstatě Máchova filozofického eseje. Nejde o nahodilý podnět – k nadcházejícímu životnímu výročí 70. narozenin exilového filozofa se přirozeně objevuje potřeba zhodnotit i jeho myšlenkové a kulturní dílo, dílo autora, který se již po dlouhá léta soustřeďuje i k otázce filozofického eseje, literární formy, v níž nalézá nové prostory. Čas, který je mi vymezen, mi nedovoluje proniknout zcela k jádru jeho esejistických principů, případně inspirace.

Obecně lze jen stěží vést přesnou dělicí čáru mezi filozofickým esejem a takzvaně krásnou literaturou. V Máchově případě je zvolený problém o to ob-

tížnější, že autor je současně filozof i spisovatel. Dalo by se dokonce říci, že jeho tvorba permanentně osciluje na hranici těchto dvou sfér – jako jakási dvojí, stereofonně přítomná aspektace těže intelektuality.

Myslím přitom na „klasický esej“, tj. ne tak na literární žánr jako spíše na ten tvar krasomné slovesnosti, který si klade za cíl stabilizovat míru verbalizovaného krásna a přesně definované myšlenky na přesně určitelných kritériích.

Klasicistní moment je mimochodem velmi patrný i v Máchově stylu. Autor se přitom nepředstavuje jako nezaújatý vykladač principů, právě naopak: neskrývá svou sympatii k osobním, nejosobnějším „antropologickým“ motivům svých postav.

Mácha publikoval až do listopadu 1989 jen na Západě a v češtině jen v exilových orgánech. Teprve v roce 1990 uveřejnil svou první menší práci v Praze, později v Brně, kde byla postupně vydána jeho „Menší filozofická trilogie“ (jak ji nazval olomoucký bohemista František Všetěčka, srov. Mácha 1985/1991, 1992, 1993). Tato esejistická trilogie zahrnovala drobné knihy: *Cartesius*, *Jean Jacques Rousseau*, *Giordano Bruno*.

Exilový filozof Mácha opouští s očividným ulehčením po dlouhých desetiletích komplikovaný, ztěžklý jazyk metafyzického stylu, tak jak ho sám pěstoval ve svém hegelovském období a jak jsou jím poznamenány ještě i jeho práce z konce šedesátých let (sebekritický trend se objevuje u autora nejen v ohledu světónázorovém, ale i ve volbě výrazových prostředků). Svou exilovou existencí jako by Mácha chtěl zapomenout na všechno to, co bylo předtím, a snad se navrátit až do období svých gymnaziálních juvenilí, kdy psal verše – jeho jazyk je nyní barevně mnohotvarý, ohebný, záměrně a pročištěně český, autor se jím zřejmě těší a téměř akribicky se vyhýbá germanismům, galicismům, amerikanismům, známým neduhům emigrantů. Mácha se cílevědomě orientuje na jednoznačnost a jednoduhost výrazu, na zvukomalebnost českého, slovanského slova. Tento komplikovaný autor, který filozoficky čerpá z toho nejtěžšího, co přineslo do filozofie 17., 18. a 19. století, si bere jako své jazykové vzory klasiky české tradice – Němcovou a Erbena, Háalka a Vrchlického, Zeyera a Nerudu – a kupodivu je bez potíží znovu nachází ve svém předvědomí. Jeho dvěma vůbec největšími vzory zůstávají Lev Nikolajevič Tolstoj a ovšem i jmenovec, Karel Hynek.

Do širšího okruhu Máchových esejistických psychokreseb patří i kratší útvary – volné promluvy při vernisážích výstav jeho přátel, úvody ke knihám Máchových žáků či prostě příležitostné črty. Výrazně o tom svědčí jeho italsky psané *discorso* O radosti z poznávání (jemuž předchází text z r. 1977, z roku obnovení „Integrální antropologie“). Jsou to však i úvodní úvahy k prvotinám Máchových mnichovských žáků, jako jsou například Stephan Kowarik (Kowarik

1983) nebo mladičká nadaná filozofka Felicitas Schmidtová (Schmidt 1984). Na druhé straně je to například i elegantně nahozená a s brilantním humorem napsaná úvodní předmluva *Unum idioma Slavonicum* ke sborníku profesora slavistiky Antonína Měšťana (Mácha 1996) a řada dalších věcí, českému čtenáři téměř neznámých. To jediné spojitě v průřezných tematických kontextech je autor sám, bytostně, nezadržitelně tvořivý a s onou intenzitou duchovního vyzařování, které Američané říkají „drive“, duchovní síla.

Pozval jsem prof. Karla Máchu ke spolupráci především na vlnách Svobodné Evropy a také v Hlasu Ameriky (VOA), dále na stránkách významné římské revue *Studie*, kterou jsem spoluredigoval, nesmím zapomenout na Nové obzory, které vycházely ve Švýcarsku, ani na exilový Penklub a Svobodnou společnost na podporu přátelství národů Československa a nemusel bych být právě překvapen, když jsem listoval stránkami jeho *Cartesia* či *Giordana Bruna*. A přece měl jsem dojem, že se i přede mnou rozevírá nový horizont autorova díla.

Vyvrcholení esejistické tvorby Karla Máchy je kniha *Druhá smrt* (Mácha 1987). „Je to kniha, na níž mi kdysi záleželo ze všeho nejvíc,“ poznamenal v jednom ze svých dopisů. Touto filozofickou básní v próze dokonal Mácha svou osudovou světonázorovou metaforu. Zhruba někdy v polovině sedmdesátých let dosahuje autor dantovského milníku: „Kde život náš je v půli se svou poutí.“ O skutečném pozadí Máchových esejů je příliš málo známo, než aby bylo možno vést objektivní analýzu, a také autorovy původní personální motivy nelze dnes už pokládat za dostatečně nosné. Spíše se zdá, že postupem doby vymizely ty zcela subjektivní stopy vzniku díla a že autor vynaložil cílevědomou práci, aby zůstalo zachováno jen myšlenkové jádro jeho eseje.

Druhá smrt je dílo bilanční – „nechtělo se mi už žít,“ řekl mi kdysi, „a děkuji jen rolnickým rudimentům mých předků za to, že jsem přežil“.

V sebeničivém aktu tu zahodil filozof jedním trhem všechno, co dosud sám napsal o „smyslu života“ ve svých nezralých letech. Druhá smrt je principiální negace Máchova „předkritického období“. Z autora promlouvá náhle jeho prapůvodní „já“, nepodléhající příkazu ničeho než právě jeho nejsubjektivnější pravdy: kéž bych nebyl přitahován bitvami a zápasy, do nichž mi nic není, kéž bych uměl mlčet tam, kde mlčí všichni, příkyvující s vnitřním odporem veřejně zjevovaným nesmyslům, a přece je jedno, souhrnné poznání z moudrosti vesmíru: „Jsem – co jsem. Díky osudu za to, že jsem – jaký jsem. A pokud jsem, ať se naplní řád mé geneze.“

Esejistickou knihou nazvanou podle apokalyptické šifry *Druhá smrt* vrcholí, zdánlivě iracionálně, proces, jehož motivy, stopy a jednotlivé aspekty můžeme sledovat v Máchově díle asi od druhé poloviny šedesátých let. Ve skutečnosti sto-

jí na myšlenkovém pozadí eseje politická frustrace společnosti způsobená potlačením pražského jara 1968 a také filozofovo osobní trpké sebepoznání. Druhá smrt je neúprosný rytmus života, s ústředním pojmem vnitřní svobody: „Jsem toulavý kazatel čiré morálky, která předpokládá jen člověka a přírodu a nic jiného. Čím více máš – tím více jsi svobodný, tím více jsi osvobozen od mravnosti měšťáků, na jejímž začátku je vila a na jejím konci je policie. A musíš vědět o tom, že tvá čistá, naze krásná anarchie je přísnější naukou než etika a že nespoutáš-li se sám otěží vůle, roztříští se tvá bytost do žalostných zlomků, do olejnatého bláta, marastu civilizace, bez schopnosti odporu [...] Žiješ sám s obrazem ženy v duši a nesmíš se vzdát své představy, i kdyby proti tobě bylo celé peklo a půl nebe. A jen tehdy dojdeš naplnění, nevymizí-li z tebe skutečnost jasu, jejího pohledu, temné rozkoše jejího hlasu, vůně hořkých mandlí [...]“

Nahozením esejistické problematiky Jana Čepa a Karla Máchy jsem zdaleka nevyčerpal pestrost a kreativní mnohotvárnost tvorby českých exilových autorů. Každé jméno by se lehce nahradilo druhým. Na závěr vám alespoň vyjmenuji deset autorů, kteří tvořili původní českou esejistickou tvorbu za ostatními dráty a minovými poli. Především je to předčasně zemřelý prof. František Kovárna, Čepův blíženeček, Pavel Želivan, vl. jménem prof. Karel Vrána, bývalý rektor papežské univerzitní koleje Nepomucenum, romanopisec Jan Kolár, autor mj. dvou esejistických knih *Listy němému příteli* a *Otázky české tradice*, jehož předčasná úmrtí vyvolalo značnou odezvu v celém našem exilu. Dále prof. Otakar Machotka, prof. Jiří Nehněvajsa, Pavel Javor (vl. jménem prof. Jiří Škvor), básník a esejista Jiří Kovtun, narozený na Podkarpatské Rusi, Jan Ještědský, autor lyrických esejů *Zapomeň, můžeš-li...*, prof. Otakar Odložilík, Petr Den (pseudonym dr. Ladislava Radimského) a mohl bych pokračovat.

Dámy a pánové, zabývám se literárně myšlenkovým fenoménem exilového eseje již asi třicet let a nejsem stále ještě u konce z mnoha důvodů. Nechci marnit vzácný čas našeho zasedání, chtěl jsem jen letmo nahodit oblast exilové literatury, stále ještě opomíjenou, oblast literárního eseje. Obširněji tuto problematiku podám písemně. Představitelé tohoto žánru, tvořeného především v prvním období 1948–1968, většinou již zemřeli a nezbývá mi nic jiného než věřit, že studenti a mladí pracovníci zůstávají. Děkuji vám za pozornost.

Literatura

ČEP, Jan
1953 *Cikáni* (Mnichov)

1953a *O lidský svět* (Řím)

1959 *Samomluvy a rozhovory*, ed. Robert Vlach (Lund)

1959a *Malé řeči sváteční* (Řím)

1965 *Poutník na zemi* (Řím)

1975 *Sestra úzkost* (Řím)

KOWARIK, Stephan

1983 „Dem lebendigen Geiste“, in *Zeitlose Annäherungen an das Zeitgemässe*, Die blaue Eule (Essen)

KRATOCHVIL, Antonín

1952 *Modlitba domova v díle Jana Čepa* (Mnichov)

1993–98 *...za ostatními dráty a minovými poli...* I, II (Mnichov–Brno, Mnichov–Plzeň)

1997 „Procesy s českými spisovateli 1952“, in *Rok 1947* (Praha: ÚČL AV ČR), str. 134–41

KRATOCHVIL, Antonín (ed.)

1956 *Peníz exulantův* (Mnichov)

MÁCHA, Karel

1985/1991 *Cartesius, Descartes* (Řím, 1. vyd; Brno, 2. vyd.)

1987 *Druhá smrt* (Mnichov)

1992 *Jean Jacques Rousseau* (Brno)

1993 *Giordano Bruno* (Brno)

1996 „Unum idioma Slavonicum“, in *Das slawische Phänomen*, Festschrift für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 65. Geburtstag (Prag: Euroslavica), str. 9–12

SCHMIDT, Felicitas

1984 „Das Experiment Selbst“, in *Der Wendekreis des Selbst*, Die blaue Eule (Essen)

TRÁVNÍČEK, František

1952 *Slovník jazyka českého* (Praha)